

İLETİŞİM KAVRAMININ GELİŞİMİ ÜZERİNE NORMATİF BİR BAKIŞ AÇISI: LİBERAL VE ELEŞTİREL PARADİGMANIN DÜŞÜNSEL AÇILIMLARI

Arş. Gör. Erdal DAĞTAŞ*

ÖZET

Dünyada olduğu gibi ülkemizde de iletişimin bir disiplin mi yoksa bir araştırma alanı mı olduğu konusundaki tartışmalar halen sürdürülmektedir. Her ne kadar, Amerika'da 1940'lı yıllardan bu yana yapılan çalışmalar iletişimin bir disiplin olduğunu ileri sürse de iletişimin disiplinlerarası bir araştırma alanı olarak varlığını sürdürdüğünden söz edebiliriz. İletişimin tarihsel gelişim sürecinde liberal paradigma özellikle ampirik araştırmalar aracılığıyla alana katkıda bulunurken, eleştirel paradigma ise genellikle kuramsal çalışmalar ile sesini duyurmuştur. İngiltere'de Çağdaş Kültürel Çalışmalar Merkezi ise, 1970'li yıllardan itibaren iletişim alanına yeni bir bakış açısı kazandırmıştır. Bu bağlamda, son dönemdeki iletişim çalışmalarının başlıca bu üç okul tarafından şekillendirildiği gözlenmektedir. Bu çalışmada sözü edilen okulların kitle iletişim alanındaki konumları tarihsel açıdan ele alınarak, iletişimin bir disiplin mi yoksa disiplinlerarası bir alan mı olduğu sorunsalı değerlendirilecektir.

GİRİŞ

Bireyin varoluşundan itibaren yoğun olarak deneyimlediği “iletişim”, sistematik bir araştırma konusu olarak kabul edilmeye başladığı ondokuzuncu yüzyıldan itibaren bir kavram olarak ele alınmış ve tanımlanmıştır. İletişim, “gönderiler” aracılığı ile kurulan sosyal bir etkileşim olarak tanımlanabilir. Bu durum, Mattelart ve Mattelart (1998, s. 11) tarafından şu şekilde değerlendirilmektedir:

İletişime ilişkin temel teknik sistemlerin ve serbest değişim ilkesinin yaratıldığı ondokuzuncu yüzyıl, iletişimi insan toplumlarında bütünlleştirici etken sayan bir görüşün başlıca kavramlarının da doğuşuna tanık oldu. Önce fiziksel ağlar sorununda odaklaştırılan ve ilerleme ideolojisinin içinde tasarlanan iletişim kavramı, yüzyılın sonunda insan yığınının yönetimini de kapsadı. Toplumun bir organizma, belirlenmiş işlevleri yerine getiren organlar bütünü gibi düşünülmesi iletişim bilimine ilişkin ilk yaklaşımları esinler.

İletişim araştırmaları, göndericilerin ve alıcıların iletiyi nasıl kodladığı ve nasıl çözümlediği ve iletişim araçlarının nasıl kullanıldığının üzerinde durur. İletişim

*Gazi Üniversitesi, İletişim Fakültesi

araştırmaları ya da iletişim bilimi genellikle kitle iletişim konusunu merkeze alır (McQuail, 1994, s. 7).

Kitle iletişiminin kişisel iletişimden farklılıklarından biri, kaynağın tek bir kişi değil, bir kuruluş olmasıdır. Buna kurumlaşmış kişilik dememiz daha aydınlatıcı olacaktır. Kişisel iletişimde tek bir kişinin iletiyi kodlarken yaptığı simge seçimi, sentaks arama, oluşturma, iletişimde etkinlik arttırmak için kuramsal bilgilerden yararlanma gibi işleri kitle iletişiminde gazete, radyo ya da televizyon gibi bir kuruluş yapar (Oskay, 1992, s. 47). Kitle iletişimi, hızlı, kamusal ve geçici olma özellikleri açısından tanımlanabilir. Hızlıdır çünkü, izleyicilere kısa sürede ya da aynı anda yetişmesi için hazırlanmıştır. Kamusaldır, çünkü ileti halkın izlemesine açıktır. Geçicidir, çünkü genellikle alındığı an tüketilmesi amaçlanmıştır (Alemdar ve Erdoğan, 1990, s. 54). Bu bağlamda, üzerinde durulan önemli noktalar ise etkililik ve doğruluktur. Dolayısıyla iletişim, bir tarafın öteki tarafın davranışını istenen yönde etkileme ve değiştirme süreci olarak görölmektedir.

Bu tanımlar çerçevesinde, iletişimin temelinde, insani bir etkinlik olduğunu ileri sürebiliriz. İletişim, belirli bir ihtiyacın (diğerini etkilemek, diğerleriyle etkileşimde bulunmak veya tepkide bulunmak ihtiyacı) sonucunda ortaya çıkan bir faaliyettir. İletişim ister bir süreç ister bir faaliyet olarak kabul edilsin, temel bir yapıya ve unsurlara sahiptir. Bu oluşum bir sistemi meydana getirmektedir. İletişim kavramı, bu anlamda bireyin veya bireylerin oluşturduğu kurumun içinde bulunduğu bir yapı çizmektedir. Bu yüzden, iletişim araştırmalarının da süreci meydana getiren ve tamamlayan insan unsuruyla ilgili olması şaşırtıcı bir durum değildir. İletişim çalışmalarının bu açıdan ele alınması, bir anlamda İnal (1996, s. 47) tarafından da vurgulandığı gibi “bireyi” farklı düşünce ve ideolojik açılımların etkisinde değerlendiren ve yine aslında birbirinden farklı ideolojik ve düşünsel açılımlara sahip olan okulların tarihinin irdelenmesidir.

İLETİŞİMİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

İletişim, insanoğlunun amaç ve isteklerini, duygu ve düşüncelerini gerçekleştirmek amacıyla kullandığı bir alışveriş süreci olarak karşımıza çıkmaktadır. Başka bir deyişle, iletişim süreci ile kültür arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Kültürün yaşatılması ve sürekliliği için iletişim bir gerekliliktir. Bununla birlikte, diğer bir kitle iletişim araştırmacısı Fiske (1996, s. 15) ise iletişimi şöyle tanımlamaktadır:

İletişim, herkesin bildiği ancak çok az kişinin doyurucu biçimde tanımlayabildiği bir insan etkinliğidir. İletişim yüzyüze konuşmadır, televizyondur, enformasyon yaymadır, saç biçimimizdir, edebi eleştiridir. Listeye sonsuz sayıda ekleme yapılabilir.

Fiske'in yukarıda vurguladığı gibi iletişim, bir insan etkinliğidir. Yüzyüze konuşmadır, radyo, televizyon ve sinema mesajıdır, yüz ifadeleridir, edebi eleştiridir. Bu anlamda iletişimin, insanlık tarihinin erken dönemlerinden itibaren keşfedilen ve insanı insana anlatmaya çalışan bir faaliyet olduğu görülmektedir.

İletişimin kendi kimliğini bulma sürecinde olduğu düşünüldüğünde, kitle iletişiminin ve bunun da ötesinde kitle iletişim eğitiminin kimlik geliştirme, kuramsal temellerini bulma faaliyetinde disiplinlerarası bir alan olduğu görülmektedir. Severin ve Tankard (1994, s. 4), kitle iletişimini sorgularken benzer bir ifade kullanmaktadır:

Kitle iletişimi kısmen beceri, kısmen sanat, kısmen de bilimdir. Kitle iletişimi bir televizyon kamerasına zoom hareketini yaptırmak, bir teyp alıcısını kullanmak ve bir görüşme esnasında tam not almak gibi temel öğrenilebilir teknikleri içerdiği için bir beceridir. Bir sanattır; çünkü bir televizyon belgeseli için metin yazmak, bir dergi reklamı için hoş gidecek ve dikkat çekici bir tasarım geliştirmek, akılda kalıcı ve isabetli bir haber başlığı ortaya atmak gibi yaratıcı faaliyetler içerir. Bir bilimdir, çünkü kitle iletişimine ilişkin çalışmalarda bulunan belirli kanıtlanabilir ilkeler, belirli amaçlara daha etkin ulaşmak için kullanılabilir.

Kitle iletişiminin doğasına ilişkin bu görüşler beraberinde, onun marjinal ve çeşitli bilim dallarına, disiplinlere eklenmiş "entellektüel bir faaliyet" olarak görülmesine yol açmamalıdır. Bu durum, Mutlu (1985, s. 1) tarafından şu şekilde irdelenmektedir:

İletişimin marjinal ve çeşitli disiplinlere eklenmiş entellektüel bir faaliyet olmaktan çıkıp, kendi özgül "hükümlerlik" alanını belirlemiş bir disiplin haline geldiği görüşü, çok değil bir ya da iki on yıl öncesinde fazlasıyla abartılı bir iddia olarak kabul edilebilirdi. Oysa bu görüş, bugün dünyanın her yanında rahatça dile getirilebildiği gibi, karşı argümanlara da kolayca göğüs gerebilmektedir.

Mutlu'nun yukarıdaki açıklamalarına göre iletişim, kimliğini bulmuş ve disiplinlerarası bir bilim dalı olmaktan çok disiplinler bir yapı kazanmıştır. İletişimin yirminci yüzyılda ulaştığı bu durum, kitle iletişim alanında yapılan araştırmalar sayesinde gerçekleşmiştir. Kitle iletişim araştırmaları da özellikle, kitle iletişim araçlarının gücü üzerine yapılmakta ve bu durum iletişim disiplininin, kitle iletişim araştırmalarıyla özdeşleşmesini sağlamaktadır. Bununla birlikte Fiske (1996, s. 15), iletişim araştırmalarının halen disiplinlerarası bir yaklaşıma ihtiyaç duyduğunu

belirtmektedir. Fiske tarafından vurgulanan disiplinlerarası bir yaklaşım ihtiyacı, kitle iletişim alanındaki erken dönem çalışmalarında da ağırlığını hissettiren bir gelişim göstermiştir. Kitle iletişim araştırmalarında görölen bu düşünsel açılım, alandaki araştırmaların kitle iletişim araçları üzerine yoğunlaşmasına yol açmıştır.

Kitle iletişim araçları üzerinde yapılan çalışmaların, Avrupa’da ticari kapitalizmin ortaya çıkardığı dönemin kitle iletişim araçları olan gazetelerle başlatıldığı bilinmektedir. Ondokuzuncu yüzyıl Avrupa’sında düşünürlerin sorduğu, basın ve kamu iletişimi neden özgürlük ve demokrasiden yanadır sorusu bir yandan basın erkinin ilk kez sorgulanmasını ve öte yandan iletişimin sistematik bir araştırma konusu haline gelmesini sağlamıştır. Bu ve benzeri sorular, Amerika Birleşik Devletleri’nin endüstrileşme ve buna bağılı olarak kırsal bir yapı arzeden toplumun hızla kentleşme sürecinde, Amerika’lı sosyologların düşünsel açılımlarında kamuoyu kavramının oluşmasında sorumlu olarak görölen basının tavrının araştırılmasına neden olmuştur. Bu konu, daha sonra iletişim alanında yazılan ilk kitap olan “Public Opinion”da Walter Lippman tarafından yeniden ele alınmıştır.

Birinci Dünya Savaşı’nın ardından propaganda tekniklerinin sorgulanması ise yeni çalışma alanlarının doğuşunu müjdeliyordu. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri’nde siyaset bilimci Harold Laswell 1927 yılında, Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere, Almanya, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri’nin propaganda tekniklerinin araştırıldığı “Propaganda Technique in World War” çalışmasına imzasını atıyordu.

İletişim araçları üzerine yapılan bu iki çalışma, basın ve kamuoyu ilişkileri ile propaganda tekniklerinin incelenmesi, bir başka gelişmeyi, iletişim alanında 1960’lı yıllara ve hatta daha sonraki dönemlere kadar etkisini gösteren iki okulun doğuşunu vurgulamaktadır. Bu okullar “tutucu”, “geleneksel”, “liberal”, “Amerikan”, “yöntembilimsel” başlıkları altında tanınan yaklaşım ile “eleştirel” başlığı altında özetlenen ve beraberinde düşünsel ve ideolojik açılımları getiren iki farklı geleneği ortaya çıkarmaktadır. Bu iki gelenek, etkilerini içinde bulunduğumuz dönemde halen sürdürmektedir. Bu anlamda, her iki geleneğin de ayrı ayrı irdelenmesi, iletişim çalışmalarının hayat ağacını açıklaması yönünden taşıdığı zenginliği ortaya koyacaktır. İletişim alanındaki liberal ve eleştirel yaklaşımlar, sahip oldukları düşünsel ve ideolojik açılımları da beraberinde getirmektedir. Bu okulların sınıflandırılması Hardt (1989, s. 143) tarafından da belirtildiği gibi, değer yargularını başka bir deyişle, kendi eksenini etrafında ötekinin değerlendirilmesine yol açmaktadır. Sözü edilen iletişim okullarına yönelik bu türden bir değerlendirme, özellikle liberal paradigmanın “tutucu” olarak tanımlanması, Mutlu (1985, s. 120) tarafından şu şekilde eleştirilmektedir:

Alemdar ve Erdoğan, tutucu kavramını kullanırken herhangi bir değer yargısını aktarmak istemediklerini söyleseler de, bu kavramın tam da bir değer yargısını, ister istemez içlemediğini düşündüğümünden hem de bu şemsiye altına toplamakla bazı kuramcı ve araştırmacılara, örneğin George Gerbner'e, Denis Mc Quail'e, James Halloran'a ve hatta Jay Blumler'e, Michael Gurevitch'e, Karl Erik Rosengren'e ve daha nicelerine haksızlık yapılacağı görüşünde olduğumdan bu terimi kullanmayacağım. Sadece adını andıklarım bile, bu nitelemenin nice tartışma götürür olduğunun bir kanıtıdır.

İletişim çalışmalarının başlangıç noktası olarak sözü edilen iki okulun önemine işaret eden ve etkilerini araştırmalarındaki düşünsel ve ideolojik açılımlarında gösteren gelenekler, iletişimin toplumbilim disiplinleri arasında bir köprü olarak konumlanmasını sağlamaktadır. Konuya bu açıdan yaklaşıldığında, bir yandan her iki okulun tarihsel olarak irdelenmesi, eleştirel paradigma içerisinde yaşanan dönüşüm sonucunda ortaya çıkan yeni yaklaşımlar ve öte yandan gerek liberal gerekse de eleştirel paradigmanın iletişim alanına bakışlarının değerlendirilmesi; iletişimin disiplinler bir bilim dalı haline gelmesinden ziyade disiplinlerarası bir alan olarak kabul edilmesi sonucunu ortaya koyacaktır.

GÖRGÜL ÇALIŞMALARIN ŞEKİLLENDİRDİĞİ BİR ARAŞTIRMA GELENEĞİ: LİBERAL PARADİGMA

Amerika Birleşik Devletleri'nde yapılan toplumbilim çalışmaları irdelendiğinde, özellikle İngiltere ve Kıta Avrupa'sı geleneğinin düşünsel açılımlarının belirgin bir biçimde etkili olduğu görülmektedir. Bu konuda özellikle Amerikan pragmatist geleneğinin, toplumbilim alanında yapılan araştırmalara doğrudan etkisi olmuştur.

Amerikan pragmatist geleneğini etkileyen belli değer yargılarının bulunduğu bilinmektedir. Bu değer yargıları, Adam Smith tarafından irdelenen "laissez passer, laissez faire" geleneğini içlemektedir. Pragmatist geleneğin gelişmesini sağlayan öncülerin, iletişim alanındaki ilgisini ise iletişim araçlarının demokrasinin korunmasındaki kapasitesi ve buna paralel olarak kitle iletişim araçlarının, demokrasinin temellerini kökünden yıkmaya konusunda kamuoyunu duyarlı hale getirme konuları oluşturmaktadır. Pragmatizmin ilerlemeci ve sosyal reformcu nosyonları bilimsel pratikte en yetkin anlatımını Chicago Okulu mensuplarının toplumbilimsel çalışmalarında bulmaktadır. Chicago Okulu'nun kitle iletişim araştırmalarındaki konumu, basın toplumdaki etkilerinin potansiyel tehlikelerini kabul etmek ama bununla birlikte, basının toplum hayatındaki bütünleştirici rollerinin olduğunu vurgulamaktır. Bu bağlamda, Amerikan pragmatizminin iletişim kavramını, demokratik bir toplumun başarısı için temel ölçütlerden birisi olarak kabul ettiği görülmektedir. Bu yaklaşımı temellendiren temel varsayım ise, "iletişimin toplumun temel süreci ve demokrasinin işleyişinin

olmazsa olmaz bir koşulu” olduğudur. Pragmatist yaklaşımın bu tutumu, Alemdar ve Erdoğan (1990, s. 51) tarafından şu şekilde vurgulanmaktadır:

Tutucu kuram, iletişimi iletilerin aktarılması, gönderilmesi, yayımlanması olarak görür. İleti, göndericilerin ve alıcıların nasıl kodladığı ve kodu çözümlendiği ve göndericilerin iletişim araçlarını nasıl kullandığı üzerinde durur. Bu eğilimde vurgu yapılan nokta, etkililik ve doğruluk olmuştur.

Tutucu okulun kitle iletişiminin etkileri konusundaki çalışmalarının yoğunlaşması -daha da önemlisi Amerika Birleşik Devletleri’ndeki toplumbilim çalışmalarının Chicago’dan Columbia’ya kayması ile- kamuoyu araştırmaları ve sayısal araştırma tekniklerinin geliştirilmesi ile eşdöneme rastlamaktadır. Sözü edilen araştırmalar dönemi, Todd Gitlin tarafından kitle iletişim alanında “egemen paradigma” olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca bu yaklaşım aracılığıyla, iletişim çalışmalarının disiplinler bir alan haline gelmesi yönünde önemli çabalar harcanmıştır. 1940-1950 arasını kapsayan dönemde Harold Lasswell’in “The Communication of Ideas” ve Shannon-Weaver’in “Matematiksel İletişim Kuramı” adlı araştırmaları, iletişimin toplumbilim disiplinleri arasındaki yerini belirlemesine yardımcı olan çalışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Eşdönemde ayrıca, akademisyenlerin iletişim çalışmaları için ortak bir terim ve kavram geliştirme çabalarına da rastlanmaktadır. İletişim terimi ilk kez, Smith, Lasswell ve Cassey’in “Propaganda, Communication and Public Opinion” adlı eserinde kullanılmıştır (Mutlu, 1985, s. 124-125).

İletişim araştırmalarının bilimselleşmesi sürecinde birinci aşamayı oluşturan ve bir anlamda iletişimin “kurucu babaları” olarak değerlendirebilecek olan Lasswell, Shannon-Weaver ve Berlo’nun geliştirdiği modellerin ortak özellikleri şöyle sıralanabilir: Her üç modelde de iletişim tek yönlü, doğrusal bir olgu olarak kavranmaktadır. Ağırlık noktasını gönderici (kaynak) oluşturmakta, alıcıya (hedef) edilgin bir rol verilmektedir. Vurgunun kaynaktaki olmasının doğal sonucu olarak, bu aşamada geliştirilen tüm modellerde, iletinin paylaşılmasından çok, kaynak tarafından hedefe kabul ettirilmesi üzerinde durulmaktadır. Bu modeller iletişimi organik değil, mekanik bir süreç olarak algılamaktadır (Avcı, 1988, s. 25).

Ayrıca Paul Lazarsfeld’in çalışmaları kitle iletişim araştırmaları alanına belirleyici bir katkı olarak ortaya çıkmaktadır. Lazarsfeld’in metodolojik sorunlara duyduğu ilgi, “etkiler” çalışması ile birleştğinde, iletişim alanının genişlemesi üzerinde biçimlendirici bir etkiye sahip olan bir dizi medya çalışması ile sonuçlanmıştır. Bu yönleri ile Lazarsfeld’in çalışmaları, iletişimin disiplinler bir kimlik kazanması yönünde verilen çabaları oluşturmuştur (Mutlu, 1985).

1930-1940 döneminin diğer bir öncüsü ise Amerika Birleşik Devletleri'nde psikoloji üzerine çalışmalar yapan Carl Hovland'dır. Hovland, deneysel bir psikoloji modeli yardımıyla, sistematik bir şekilde propaganda mesajlarının bazı özelliklerinin Amerika'lı siviller ve askerler üzerindeki etkisini incelemiştir. Hovland, Amerikan ordusuna ait bir dizi filmin askerler üzerindeki ikna edici etkisini de değerlendirmiştir. 1930-1940'lı yılların diğer bir iletişim araştırmacısını sosyal psikolog Kurt Lewin oluşturmaktadır. Lewin küçük gruplardaki kişisel etki ve iletişim sorunları ile ilgilenmiştir. Lewin tarafından yapılan çalışmalar, kitle iletişim araçlarının etkisi üzerinde durmamış, ancak kendisinden sonra gelen etki ve ikna konusunda çalışmalar yapan araştırmacıları etkilemiştir. 1930-1940'lı yıllardaki kuramcıların ortak yönünü propaganda (ikna, inandırma), pazarlama ve reklam etkinliklerinin ölçülmesi oluşturmaktadır. İlgili çalışmalar, liberal paradigmanın alana bakışını yansıtmaktadır (Mutlu, 1985, s. 146-147).

Sözü edilen dönem içerisinde geliştirilmiş kitle iletişim etkilerinin ilk kavramlarından birisi "hipodermik şırınga" ya da son dönem araştırmacılar tarafından verilen adıyla "mermi" kuramı, kitleye düşünme kalıplarını, tutumları, kabullenimleri herhangi bir dirençle karşılaşmaksızın aşılabilirdiğini ileri sürmüştür (Severin ve Tankard, 1994).

Geleneksel iletişim araştırmalarının başlıca odağı medya etkileri olmuştur. İletişim araştırmalarının merkezi olan Amerika'da iletişim çalışmaları ticari kaygılarla şekillenmiştir. Özel ve kamu kaynaklarınca finanse edilen etki araştırmaları neredeyse kitle iletişim araştırmasının eşanlamlısı haline gelmiştir. Etki konusu, Amerikan iletişim araştırmacıları topluluğu içinde genellikle insan doğasının ve toplumun davranışçı yorumları bazında formüleleştirilmiştir. Psikoloji, sosyoloji, siyaset bilimi ve bu disiplinlerin merkezinde bulunan egemen davranışçı düşüncelerden esinlenen iletişim araştırmacıları, etkilerin incelenmesine genellikle insan davranışına ve medya tesirine ilişkin uyarım-tepki modelinin farklı çeşitlerini kullanarak yaklaşmıştır (Fejes, 1985, s. 251).

İletişim süreçlerinin incelenmesinde pozitivist ve davranışçı yaklaşımlar, iletişim araştırmalarının gündemini oluşturan iletişim araçlarının etkisine odaklanmış görünmektedir. Ancak "şırınga" ya da "mermi" kuramından farklı yönelimler ve arayışlar da sürmektedir. İletişimin bilimselleşmesi sürecinde doğrusal ya da matematiksel modellerden sonraki aşamayı içeren Schramm, Gerbner ve Riley-Riley modellerinde, iletişim artık mekanik bir enformasyon aktarımı olarak değil, organik bir bilgi paylaşım süreci olarak algılanmaya başlanmıştır. Dolayısıyla artık iletişimi bir yerde başlayıp, bir yerde biten bir süreç gibi düşünmenin yanlışlığı kabul edilmiştir.

Sözü edilen yeni yönelime paralel olarak, kitle iletişim araçlarının etkileri de sorgulanmaya başlanmıştır. 1940'ların sonlarına doğru yapılan çalışmalarda, daha sonraları "sınırlı etkiler modeli" olarak adlandırılan genellikle "iki aşamalı akış modeli" olarak bilinen modeller temellendirilmiştir (Cegela, 1984). Gerçekte, etki merkezli yaklaşımda bir değişiklik yoktu, ancak sorun etkinin nasıl gerçekleştirileceği ya da gerçekleşememe nedenleriydi. Bu anlamda iki aşamalı model, gerçek ikna edici etkinin doğrudan kitle iletişim mesajları ile oluşmadığını ileri sürüyordu. Bu modelde kitle iletişim araçlarının etkisi sınırlandırılıyor, kişisel iletişimin içinde değerlendirilen "kanaat önderleri"nin etkileme potansiyelinden söz ediliyordu. Kanaat önderleri, kişisel iletişim gibi kavramlar, kitle iletişiminin toplumsal dinamiklerini etki odaklı da olsa dikkate alınması gerektiğini söylüyordu (Severin ve Tankard, 1994).

Genel olarak bu modellerin ardından üçüncü aşama olarak geliştirilen iletişim çalışmaları, toplumsal bağlam kavramını öncelikle öne çıkarmış ve daha önce diğer toplumsal dinamiklerden yalıtılmış olarak incelenen iletişim süreçlerini, toplumsal dinamiklerin kimi zaman başlatıcısı, kimi zaman sürdürücüsü, kimi zaman pekiştiricisi, kimi zaman da bir sonucu gibi gören bir anlayışın yaygınlaşmasına yol açmıştır. Bunda hem toplumsal araştırmaların kitle toplumu kavramını eksen alan bir doğrultuda gelişmesi hem de toplumbilimlerinin karşılıklı etkileşimde bulunduğu ve bilimsel ilişki çevresi olarak adlandırılabilir akademik düzlemin sibernetik, sistem yaklaşımı, göstergebilim, yapısalcı yaklaşım, bilgi sosyolojisi vb. katkılarla olabildiğince hareketlenmesi etkili olmuştur. Sonuçta iletişim, kültürel bağlamda gerçekleşen bir etkileşim ve paylaşım olarak düşünölmeye başlanmıştır. Böylece her türden bilginin toplumsal üretimi, dağıtımı ve tüketimi iletişim araştırmalarının en temel sorunlarından biri haline geldi (Avcı, 1988). Ancak bu durum, iletişim araştırmalarında etkinin önemli konumunu yitirdiği anlamına gelmemektedir.

Yakın dönem etki araştırmaları, kitle iletişiminin doğrudan etkisinin olmadığını kabul ederek, etkinin gerçekleşmesinde yeni açılımları devreye soktu. Bu bağlamda "çok aşamalı akış", "eşik bekçiliği" gibi kavramların yanı sıra; kişisel iletişimi ikna sürecinde öne çıkaran ancak kitle iletişiminde bilgilendiricilik işlevini ihmal etmeyen "yeniliğin yayılımı" modeli, izleyiciyi edilgen konumdan etkin bir konuma taşıyan "kullanımlar ve doyumlar" yaklaşımı ileri sürülebilir. Bunlara ek olarak, kitle iletişiminin etkisini davranışçı psikolojiden bilişsel psikoloji kulvarına taşıyan "gündem oluşturma" hipotezi, "bilgi açığı" hipotezi ve "suskunluk sarmalı" sayılabilir (McQuail ve Windahl, 1994; Cegela, 1984; Alemdar ve Erdoğan, 1990; Severin ve Tankard, 1994).

İletişim araştırmalarının genel doğrultusunda ortaya çıkan farklılaşmalar çeşitli tartışmalara neden oldu. İletişim süreçlerinin incelenmesinde pozitivist ve davranışçı yaklaşımların tekeli kırılarak, egemenliklerini eleştirel/toplumbilimsel yaklaşımlarla

paylaşmaları sonucuna yol açtı. İletişim araştırmalarının gündemi toplumsal süreçlere açıldıķça, pozitivist ve davranışçı yöntembilim de yerini eleştirel toplumbilimin yöntem arayışına bıraktı.

Özet olarak, tutucu, yönetimsel, liberal, anayön, davranışçı gibi önadlar alan geleneksel iletişim araştırmalarının temel kavramı etkidir. Lazarsfeld iletişim araştırmalarının doğrultu farklılıklarını Frankfurt Okulu'nun ABD'deki çalışmalarının da etkisiyle önceden sezerek yönetimsel araştırma ve eleştirel araştırma olarak ikiye ayırmıştır. Bu ayrıma göre yönetimsel araştırma, kamu ya da özel nitelikli herhangi bir yönetimsel kurumun hizmetinde yürütölen araştırmayı nitelemektedir (Hardt, 1989, s. 17).

Alemdar ve Erdoğan (1990) da iletişim kuramlarını, tutucu ve değişimci kuramlar olarak ikiye ayırmaktadır. Bu anlamda anayön araştırmalarını tutucu olarak sınıflandırmaktadırlar. Bu sınıflandırmaya göre değişimci kuramlar özgürleştirici, insan merkezli bir anlayışın paralelinde şekillenmesi ile eleştirel araştırmaya benzerlik gösterir. Lazarsfeld de eleştirel araştırmayı, "hangi özel amaca hizmet edilirse edilsin bu amaçtan önce ve bu amaca ek olarak mevcut ve toplumsal sistemdeki kitle iletişiminin genel rolünün incelenmesini gerektirecek şekilde yönetimsel araştırmaya karşı yürütölen bir araştırma olarak" tanımlamaktadır.

İLETİŞİM ALANINDA YENİ İTTİFAK OLUŐUMLARI VE KURAMIN GERİ DÖNÜŞÜ: ELEŞTİREL PARADİGMA

Amerika Birleşik Devletleri'ndeki iletişim çalışmalarında egemen olan ve "tutucu", "yöntembilimsel", "liberal" olarak isimlendirilen toplumbilim anlayışına karşıt düşünce akımlarının etkilerinin kimi zaman gözden uzaklaşıp baskı altında tutulduğu bilinse de süreç içerisinde devam ettiği gözlenmektedir (Hardt, 1992, s. 236). İletişim alanındaki ikinci okul, pozitivist kurallarını ve 1960'larda toplumbilimlerindeki araştırma ortamına derinlemesine giren bilimci ideolojiyi izlemektedir.

Eleştirel paradigma, iletişim araçlarının davranışlar üzerindeki etkilerini sistematik olarak değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Eleştirel yaklaşım temellerini liberel paradigma ile hemen hemen aynı dönemlerde ortaya koysa bile 1930'lu yılların sonlarından itibaren değişme şansı bulmuştur. Bu durumun nedenleri arasında siyasal, endüstriyel ve ticari alanlarda yeni seçkinlerin, toplumbilim alanında yeni araştırma tekniklerinin oluşması ve bu durumun kitle iletişim araçlarının denetimli kullanılması ile birlikte sosyal denetim yollarının değiştirilmesi ve çeşitlendirilmesi yatmaktadır (Alemdar ve Erdoğan, 1990).

Dönemin toplumsal yapısının iki unsuru, eleştirel paradigmanın gelişmesini sağlamıştır. Bu unsurlardan birincisi, Amerikan ticari endüstrisinin gelişmesi izleyicilerin medyaya daha yakın ilgisini gerektirmiş ve bir diğer unsur ise, İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve askeri, siyasal propaganda tekniklerinin güncelleştirilmesi ve genişletilmesi talebi eleştirel paradigmanın güçlenme şansı bulmasına yol açmıştır. Eleştirel ve yöntembilimsel araştırma gelenekleri arasındaki farklılıklar yalnızca kullanılan yöntemlerde ve elde edilen sonuçlarda değil, aynı zamanda ideolojik kimliklerinde de yansımalarını göstermiştir. Alemdar ve Erdoğan (1990, s. 170) tarafından eleştirel paradigmanın iletişimi ele alış tarzı şöyle dile getirilmektedir:

İletişim insan etkinliklerinin tamamlayıcı bir parçasıdır. Nerede bir insan etkinliği varsa, orada iletişim vardır. İletişim insan ilişkilerinin bir zorunluluğu, ayrıcalığı ve önceliğidir. İletişim kısaca ileti alışverişi ise de, iletilen malların üretimi, dağıtımı ve alışverişi iletişim demektir. Aynı zamanda iletişim, insan ilişkilerinin süregiden bir sürecidir. Gerçek zaman ve gerçek uzayda yer alır, toplumsal bir olgudur. Bu nedenle onu toplumsal, ekonomik, siyasal ve tarihsel koşullar içinde ele almak gerekir.

Erdoğan (1997, s. 304)'ın da vurguladığı gibi iletişimin bu iki geleneği hem ideolojik ve düşünsel açımlarında hem de araştırmalarında iletişime farklı anlamlar yüklemiştir. Yöntembilimsel okulun iletişim çalışmalarına disiplinler bir kimlik kazandırma taleplerine rağmen; eleştirel çalışmaların disiplinlerarası yönsemeleri vurgulaması, araştırma rutinlerinde de etkilerini göstermiştir.

İletişimin bu iki okulu arasındaki en yoğun tartışma ise, televizyonun popüler ve güçlü bir kitle iletişim aracı olarak toplumun günlük hayatında girdiği, yoğun olarak deneyimlendiği 1950'li yılların sonu ile 1960'lı yılların erken dönemlerinde yaşanmıştır. Bu dönemde Frankfurt Okulu düşünürleri ve Ortega Y Gasset gibi hümanist filozoflar, geleneksel hümanist kültür karşısında kitle kültürü kavramını geliştirmişlerdir. Kitle kültürünün, standartlaştırıcı mekanizmaları ve kitlesel üretimin getirdiği kültürel düzeyin gerileyişiyle birlikte geleneksel kültürden ayrıldığı düşünün aydınlar, iletişim araçlarının günlük hayatta çok yoğun bir yer tuttuğunu belirtmektedirler. Bu durum, eleştirel geleneğin endüstriye olan sakinlikli tavrını gündeme getirmektedir. Frankfurt Okulu aydınları bu durumun kültür endüstrisine yol açtığını ifade ederler. Frankfurt Okulu karşısında yer alan Amerika'lı kitle iletişim araştırmacıları yöneltilen eleştirilere demokratik çoğulculuk adına karşı çıkarak, kitle kültürünün oluşmasını göklere çıkarırlar. Örneğin Max Horkheimer'a göre, iletişim araçlarının özellikle teknolojisinin gelişmesi insanları birbirinden ayıran engelleri daha da belirginleştirmektedir. Horkheimer'a göre, kitle iletişim araçları, baskıcı kitlesel aldatma araçlarıdır. Özgürlükten yoksunluk duygusu bu araçlarla telafi edilmektedir. Horkheimer bu argümanlardan yola çıkarak, kitle iletişim araçları üzerine yapılan araştırmaların

yalnızca bu araçlarla sınırlandırılmasının, ilgili araçların işlevlerini güçlendirici bilgiler sunduğunu belirtmektedir. Tutucu okulun önde gelen isimlerinden Paul Lazarsfeld ise, bu argümanları “eleştirel yönsemeler” olarak okumaktadır (Aktaran Mutlu, 1985).

İletişimin birinci ve ikinci okulları arasındaki diğer bir çatışma, kitle iletişim araçlarının etkileri konusunda yaşanmaktadır. 1960’lı yılların başlarına kadar, görgül araştırmacıların analizleri başlıca iki temada yoğunlaşmaktadır: Kitle iletişim araçlarının bireyler üzerindeki kısa vadeli etkileri başka bir deyişle, izleyici ve dinleyicilerin “pasif alıcılar” olarak kabul edilmesi ve bunun karşısında yer alan kitle iletişim araçlarının “güçlü etkilere” sahip olduğu inancı liberal paradigmanın temel savını oluşturmaktaydı. Herta Herzog tarafından ev kadınlarına yönelik radyo soap operalarının dinleme rutinlerini araştırma amacıyla başlatılan ve daha sonra “kullanımlar ve doyumlar” yaklaşımı adını alacak olan modelin temel sorusunu “Araçlar, izleyiciye ne yapar?” sorusu; eleştirel okul tarafından yapılan çalışmalarda “İzleyici, iletişim araçlarına ne yapmaktadır?” halini almıştır. Bu iki soru ve bunlara verilen yanıtlar, iletişimin iki okulu arasındaki farklılığın merkezdeki temsilcisi olarak yer almaktadır. Birinci okulun genel olarak üzerinde durduğu ve çeşitli araştırmalarda tekrarladığı (gündem oluşturma, suskunluk sarmalı, bilgi açığı, yetiştirme çözümlenmeleri) “pasif izler kitle”; eleştirel okul tarafından “etkin izler kitle” olarak okunmaktadır.

İletişim alanındaki bu iki okulun, kitle iletişim araçlarının etkisi konusundaki çatışmaları, 1970’li yıllarda ampirik araştırmaların ortaya çıkmasına ve bu iki farklı yaklaşımın “kullanımlar ve etkiler” başlığı altında toplanmasına neden olmuştur. Buna rağmen, iki paradigma arasında bağdaştırma çalışmaları başarılı olamamıştır. Bu durumun nedeni, Mutlu (1985, s. 132) tarafından şu şekilde açıklanmaktadır:

İletişim çalışmalarında iki karşıt akımı bağdaştırma girişimleri çoğu kez eleştirel yaklaşımın metodolojik; klasik yaklaşımın da kuramsal yetersizliklerini böylesi bir diyalog sonucunda giderilebileceği ve böylelikle iletişimin bütünlüklü bir disiplin haline gelebileceği temellenmekteyse de, bu girişim kuramla metodoloji arasında yapay bir ayırımı varsaydığı için bir dilek olmaktan öteye gidememiştir.

Yöntembilimsel ve eleştirel yaklaşımlar arasında yaşanan ve tezahürlerinin kimi zaman çatışma, kimi zaman yakınlaşma şeklinde gösteren farklılıkların aslında toplumbilimlerinde disiplinlerarası bir alan olarak okunması gereken iletişimin kimlik arayışını vurgulamaktadır. Bu durum, İnal (1996, s. 187) tarafından şu şekilde ifade edilmektedir:

Kitle iletişim kuramları, hızla değişen çağımız toplumlarının sorunlarını, hayal kırıklıklarını, beklentilerini ve özgürleşimci arayışlarını içinde taşımakta,

değişen koşullarda yeniden biçimlenmekte. Sosyal ve insani bilimlerin farklı disiplinlerinde yaşanan değişim, kimileri için bütünüyle yeni bir paradigmayı yansıtmakta ise de bize göre yaşanan, modernist geleneğin kendini sorgulaması şeklinde ortaya çıkan özdüşünsel bir süreç.

Eleştirel yaklaşımlar, ideoloji sorununu ele alışları ve tanımlayışları açısından birbirlerinden ayrılırken, bunun uzantısı olarak izleyiciye getirdikleri yorumlar ve medya metinlerine yaklaşımları açısından da farklılaşırlar. Fejes (1985) tarafından eleştirel çalışmalar üç ana başlıkta toplanmaktadır. Bunlar yapısal yaklaşım, ekonomi-politik yaklaşım ve kültürel çalışmalardır.

Yapısalcı yaklaşımda başlıca amaç, medyadaki anlamlandırma ile temsil sistemini ve süreçlerini incelemek olmuştur. Ampirik yapısalcı araştırma filmler, televizyon programları, reklamlar ve benzer medya metinlerinin analizi üzerinde odaklanır. İdeoloji bu şekilde çarpıtılmış da olsa, ekonomik temelin basit bir yansımından ziyade; kişinin dünyayı tasarladığı optik olarak gören Althusserci bir ideoloji nosyonuyla çalışan yapısalcı araştırma, bireyin dünyayı tecrübe ettiği medya metinlerindeki üstü örtük düşünce kategorilerini incelemeye çalışır (Fejes, 1985, s. 253).

Yapısalcı çalışmaların, Marksist ideoloji kuramlarının bazı hayati yeniden formülasyonlarıyla yakından ilişkili olduğu görülmektedir. Daha geleneksel Marksist alanda kalmak isteyenlerin saldırılarına rağmen, bu yeniden tanımlamalar ideolojiyi, medya endüstrileri ve toplumun ekonomik temelini yansıması olarak ele alan geleneksel Marksist medya yorumlarındaki belli kör düğümleri bertaraf etmek ve ötesine geçmekte olumlu rol oynadılar (Curran, Gurevitch ve Woollacott, 1982, s. 245).

Ekonomi-politik yaklaşım ise medya üretiminin ekonomik yapısı ve süreçleri üzerinde yoğunlaşır. Bu araştırmanın ana çizgisi, medya endüstrilerinde görülen tekelleşme ve denetimin yoğunlaşması konusunda artan eğilimin incelenmesi olmuştur (Fejes, 1985). Böylece kapitalist ekonominin dinamikleri öne çıkar ve bunlar medya içeriklerinin belirleyicileri olarak vurgulanır. Bu kuramsal bakış açısına göre, izleyicilerin beğenilerini belirleyen tarihsel koşullar önemlidir. İzleyici ya da okuyucu medya metinleri ile karşı karşıya kaldıklarında bunları hangi biçimlerde okudukları tartışma dışı kalır (İnal, 1996, s. 61). İzleyicilerin beklentileri ve tüketim alışkanlıkları izleyicinin içinde yaşadığı toplumun sınıfsal konumu ile belirlenmektedir. İdeoloji konusunda Ortodoks Marksistler ile aynı söyleme sahiptirler. Yanlış bilinç olarak algılanan ideolojinin üretimi ve yayılması, medyanın nihai etkisi olarak dile getirilir.

Ekonomi-politik yaklaşıma göre medyanın rolü, yanlış bilinçliliğin üretimi aracılığıyla medyaya sahip olan ve kontrol eden sınıfların çıkarlarını meşrulaştırmaktır. Bu medya araştırma biçiminin temel ilgisi böylece, merkezileşme ve farklılaşma aracılığıyla kültür endüstrisinin giderek artan tekelleşmesidir (Curran vd., 1982, s. 248).

Medya, endüstriyel toplumlarda kültürel alanın egemen olmasından ötürü eleştirel analizin başlıca konusu haline gelmiştir. Medyanın incelenmesi ve bununla birlikte gelen iktidar sorusu, daha geniş karmaşık ifade edici bütünsellik içinde yer alan pratiklerin kültürel analizinde gündeme getirilen ideolojik bir konu olmuştur. Kültürel yaklaşım, ideolojiye tikel bir sistemin kendi temsillerini gerçeğin dolaysız yansıması olarak temsil etme, kendi anlamlarını deneyim olarak üretme gücü olarak görmüştür.

İletişim disiplininde İngiliz Kültürel Çalışmaları, yirminci yüzyıl Batı Marksizmi'ne özgü bir Avrupa yorumu sunmakla kalmayarak, ideolojik tahakküm ve siyasal iktidarın eleştirisine olan düşünsel bağlılığının tercihini de göstermektedir. İngiliz Kültürel Çalışmaları öte yandan iletişim alanındaki 1970'lerin başından itibaren başlayan son yirmi yıllık gelişmeleri de temsil etmektedir. Kuramsal temellerini Frankfurt Okulu'nun eleştirel geleneğinden, Althusser, Gramsci ve Stuart Hall gibi Neo-Marksizm düşüncesini benimseyen aydınların siyasal düşünce geleneklerinden Raymond Williams'ın çalışmalarından, Freud ve Lacan tarafından temellendirilen psikanaliz birikimden, Saussure tarafından temelleri atılan dilbilim çalışmalarından, Claude Levi Strauss ve Roland Barthes'in çıkış noktasını sağladığı entelektüel birikimden almakta ve bu yönü ile iletişim alanında belirli bir düşünce ve anlayışı temsil etmektedir (Curran vd., 1982, s. 244).

Bu bağlamda kültürel çalışmalar eleştirel perspektifin en önemli alanı haline gelmiştir. Kültürel çalışmalar, medya iletileri üzerine odaklanması bakımından yapısal yaklaşıma benzer ancak yapısalcı yaklaşımın bu tür iletilere attığı özerkliğin tersine kültürel yaklaşım, medya içeriğinin ve etkisinin medya iletilerine üretildikleri ve alımlandıkları toplumsal çevre tarafından biçimlendirildiğini varsaymaktadır. Ayrıca kültürel yaklaşımın, ekonomi-politik yaklaşımın kültürel fenomenleri açıklamakta başvurduğu basit temel altyapı-üstyapı ayrımını da reddeder. Kültürün bu yaklaşımla açıklanamayacağı kadar karmaşık bir diyalektik olduğunu ileri sürer. İngiliz Kültürel Çalışmaları, günümüz toplumunun Avrupa'lı bir eleştirisi olarak, birbirlerine rakip liberal çoğulculuk ve Marksizm arasında yaşanan dolaysız bir hesaplaşma olarak nitelendirilebilir (Hardt, 1989, s. 35).

İletişimin liberal ve eleştirel gelenekleri ile son dönemde yaptıkları çalışmalarla seslerini duyuran İngiliz Kültürel araştırmacıları, ideolojik ve düşünsel açılımları

saklı kalmak kaydıyla ön plana çıkardıkları izleyici çalışmaları aracılığıyla, aslında siyasal ve düşünsel iklimde şekillendirilen toplumu araştırmaktadırlar. Başka bir deyişle, liberal paradigma izleyiciyi “pasif” olarak değerlendirirken, eleştirel paradigma kapsamında ele alınan Frankfurt Okulu ise kitle iletişim araçlarının toplum üzerindeki etkilerini sadece klasik altyapı – üstyapı ilişkisi çerçevesinde çözümlenmektedir. Bu bağlamda Frankfurt Okulu düşünürleri de klasik Marksist çizgide kalarak “üretim araçlarını ellerinde bulunduranların, entelektüel üretim araçların da ellerinde bulundurduklarını” iddia ederler. Bu anlamda izleyiciyi “pasif” olarak görürken, toplumsal sınıfların kültür endüstrisine sahip olma yönünde mücadele vermesi gerektiğini ileri sürerler. Bununla birlikte kökeni her ne kadar Frankfurt Okulu’nun düşünsel açılımlarına dayansa da İngiliz Kültürel Çalışmaları etki sorununa ilişkin yaklaşımlarında izleyiciyi “aktif “ bir özne olarak konumlandırmaktadır.

SONUÇ

İletişim kavramının tarihsel gelişim sürecinin ele alındığı bu çalışma, iletişimin bir disiplin ya da disiplinlerarası bir alan olarak kabul edilip edilmeyeceği tartışması etrafında yoğunlaşmaktadır. Bu konuda, günümüzde sürdürülen tartışmaları gözönüne aldığımızda halen kesin bir sonuca ulaşamadığı da gözlenmektedir.

Hiç kuşkusuz bu tartışmaların arka planında yatan en önemli neden, iletişim alanı ile uğraş halinde olanların beslendikleri ve dayandıkları ideolojik ve düşünsel açılımlardır. Somut bir anlatımla, iletişim alanına ilgi duyan günümüz araştırmacılarının kendilerini konumlandıkları temel paradigmlar bu düzlemde ön plana çıkmaktadır. Gerçekten de iletişim alanında gelenek haline dönüşen liberal ve eleştirel paradigma, hem ideolojik ve düşünsel açılımlarında hem de ortaya koydukları çalışmalarda iletişime farklı anlamlar yüklemiştir.

Liberal paradigmanın “ampirizme” atfettiği büyük önem karşısında, eleştirel paradigma kuramsal çalışmalar aracılığı ile alanda ağırlığını hissettirmiştir. Özellikle liberal paradigmanın yöntembilimsel metodlara taparcasına yer vermesi, eleştirel paradigmanın temel karşı çıkış noktalarından birisini oluşturmuştur. Bu anlamda, yöntembilimsel okulun alana ilişkin yaptığı sayısız araştırmanın ardında, iletişim çalışmalarına disipliner bir kimlik kazandırma arzusu yatmaktadır. Öte yandan eleştirel okul ise, aynı konuda iletişimi disiplinlerarası bir alan olarak irdeleyerek çalışmalarını bu perspektifte ortaya koyması ayırteci bir özellik olarak ortaya çıkmaktadır.

Her iki ekol tarafından iletişim alanına kazandırılan çalışmaların tarihsel süreçte belirli bir değere sahip olduklarını kabul etmekle birlikte, dengeleyici bir yaklaşımdan yana bir tavır ortaya koymak gerekmektedir. Her iki ekolden gelen

araştırmacıların birbirlerini yok sayma veya reddetme eğilimlerinin aksine, ortak bir paydada buluşabilmeleri önem taşımaktadır. Ancak bu sayede yapılan farklı çalışmalar iletişim alanına önemli zenginlikler kazandırabilir. Zaten son yıllarda, eleştirel çalışmalar içerisinde değerlendirilen “İngiliz Kültürel Çalışmalar” okulunun ileri sürdüğü düşünsel açılımlardan, deneyciliğe yönelik araştırma yöntemlerini dışlamadığı gözlenmektedir. Aynı şekilde liberal okula mensup düşünürler de, kuramın üzerine inşa edilecek örnek olay araştırmalarının önemini vurgulamaktadır.

Ancak bu noktada söylenebilecek son söz, iletişimin disiplinlerarası bir alan olarak kabul edilmesidir. Böylece iletişim kendisini izole etmeyen bir yapı içerisinde, araştırmacılara daha zengin ve farklı konularda çalışma alanı sağlayacaktır. Kendine özgü sınırları belirlenmiş bir bilim dalı olarak kabul edilmesi durumunda ise, diğer toplumbilim disiplinleriyle olan etkileşimi yok olacak ve alana ilişkin yapılan çalışmaların çeşitliliğinde önemli bir azalmaya yol açacaktır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

Alemdar, K. ve Erdoğan, İ. (1990). İletişim ve toplum. Ankara: Bilgi.

Avcı, N. (1988). İletişim düşüncesinin gelişimi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yay.

Cegela, D. J. (1984). Persuasive communication. Ohio: The Ohio State University: Burgess Publishing Company.

Curran, J., Gurevitch M. & Woollacott, J. (1990). İletişim araçları üzerine çalışma: Kuramsal yaklaşımlar. M. Özbek (Çev.). Yıllık. Ankara: Ankara Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu.

Erdoğan, İ. (1997). İletişim egemenlik mücadeleye giriş. Ankara: İmge.

Fejes, F. (1993). Eleştirel kitle iletişim araştırması ve medya etkileri. Yokolan izleyici sorunu. M. Küçük. (Çev. ve Der.). Medya, iktidar, ideoloji. Ankara: Ark.

Fiske, J. (1996). İletişim çalışmalarına giriş. S. İrvan. (Çev.). Ankara: Bilim Sanat

Hardt, H. (1989). Eleştirinin geri dönüşü ve radikal muhalefetin meydan okuyuşu: Eleştirel teori, kültürel çalışmalar ve Amerikan kitle iletişimi araştırması. M. Küçük. (Çev. ve Der.). Medya, İktidar, İdeoloji. Ankara: Ark.

------(1992). Critical communication studies: Essays on communication history and theory in America. New York: Routledge Press.

İnal, A. (1996). Haberi okumak. İstanbul: Temuçin.

Mattelart, Armand & Michele Mattelart (1988). İletişim kuramları tarihi. M. Zılhoğlu. (Çev.). İstanbul: İletişim.

McQuail, D. (1994). Kitle iletişimi. H. Yüksel. (Çev.). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yay.

McQuail, D. & Windahl S. (1994). İletişim modelleri. U. Demiray ve B. Dağtaş. (Der.). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yay.

Mutlu, E. (1985). İletişim kuramları ve Türkiye’de basın yayın eğitimi. İLEF YILLIK.

Oskay, Ü. (1992). İletişimin ABC’si. İstanbul: Simavi.

Severin, W. & Tankard, J. (1994). İletişim kuramları. A. A. Bir ve S. Sever (Çev.). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yay.